

mükellefe vâcip olan hususlar, ilâhî emir ve nehyin ifade ettiği sonuçlar, haber ve çeşitleri, mücmel-müfesser, ef'âl-i nebî ve nesih konuları üzerinde durulmuştur.

Uşûlü'd-dîn'in dördüncü bölümü âhîret hallerine dairdir. Müellif yaratılmışların sona erişe (fenâ) hakkındaki görüşlere değindikten sonra fenânın gerçekleşme şekli, ikinci hayatın teşekkül biçimi, haşrin cismanî veya ruhanî oluşu, cennet ve cehennem hâlen bulunup bulunmadığı, ebedî azabın kimlere uygulanacağı, şefaat, havz-ı kevser, sırat, mîzan, kabir hayatı gibi meselelere kısaca temas etmiştir. Ardından iman-küfür, taat-mâsiyet meselelerine yer verilmiştir. İmanın artması-eksilmesi, imanda istisna, taklîdî iman, çocukların imanı, erginlik çağına gelmeden ölen müşrik çocukları, fetret ehli gibi konular işlendikten sonra küfrü simgeleyen davranışlara değinilmiş, taat ve mâsiyetin kısımları hakkında bilgi verilmiş, dârü'l-İslâm ile dârü'l-küfrün tanımı yapılmıştır.

İmâmet bahislerine ayrılan beşinci bölümde imâmetin gerekliliği, devlet başkanının taşıması gereken şartlar ve onun belirlenmesi üzerinde durulmuş, Resûlullah'ın vefatından sonra dört halifeye, bu münasebetle müslümanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklara temas edilmiştir. Bu arada tafdil bahsi tekrar ele alınarak peygamberlerden sonra ashâbın faziletleri mukayese edilmiş, tâbiîn tabakaları belirtilmiş, erdemli kadınların fazilet karşılaştırması yapılmıştır. Müellif kelâm ilminin önderleri kısmında Ehl-i sünnet'in ilk kelâmcısı olarak Ali b. Ebû Tâlib'in, ardından Abdullah b. Ömer'in ve başkalarının yer aldığını belirtmiş, tâbiîn kelâmcılarının ilki saydığı Ömer b. Abdülazîz'i ve diğerlerini zikretmiş, mezhep sahiplerinden Ebû Hanîfe ile Şâfiî'ye ve diğerlerine değinmiş, "kitaplarının dünyayı doldurduğunu" söylediği Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'yi kaydetmiştir. Ashaptan başlamak üzere Ehl-i sünnet'in fakihlerini, Zührî'den itibaren hadisçileri, İbrâhim b. Edhem'den itibaren tasavvuf ve irşad önderlerini, Kûfiyyûn'dan Mufaddal ed-Dabbî ve Basriyyûn'dan Ebû'l-Esved ed-Düelî'den başlayarak nahiv ve lugat ehlini sıralamıştır. Kitabın beşinci bölümünde, müellif döneminde Azerbaycan, Derbend (Bâbülebâb), Afrika'nın çeşitli bölgeleri, Endülüs, Mâverâunnehir ve Çin'deki Türkler'le diğer yerlerdeki müslüman toplumların Sünnî, ehl-i hadîs, Şâfiî veya Hanefî mezheplerine bağlılıkları ifade edilmiştir.

Uşûlü'd-dîn'in son bölümü kâfirlerle bid'at ehline uygulanacak hükümler hak-

kındadır. Müellif savaş açılabilecek kâfirleri on beş grup halinde sıralamıştır. Bu kısım, müellifin dönemine kadar İslâm dünyasıyla ilişkisi bulunan veya İslâm âlimlerince bilinen gayr-i İslâmî gruplar hakkında özlü bilgi içermesi bakımından önem taşımaktadır. Kendilerinden cizye alınıp can güvenlikleri sağlanacak gruplar arasında Sâbiiler, yahudiler, hıristiyanlar ve Mecûsiler'den söz edilmiş, ardından fetret ehli, mürtedler, Bâtıniyye, gulât-ı Şîa, Hâriciler, Cehmiyye, Neccâriyye, Kaderiyye / Mu'tezile, Mücessime, Müşebbihe, Bekriyye ve Dırâriyye'den bahsedilmiş, ehl-i bid'atla evlenme, kestikleri hayvanın etinden yeme, iki taraf arasında miras intikali meseleleri tartışılmış, bid'at ehlinin çoğunluk halinde yaşadığı bölgelerin dârülharp veya dârü'lislâm sayılması konusuna temas edilmiştir.

Uşûlü'd-dîn, Sünnî kelâmının Eş'arî koluna ait literatür içinde Bâkılânî ve İbn Fûrek'in teliflerinden sonra önem taşıyan bir eserdir. Plan açısından usûl-i selâse ve imâmet konusunun ardından dinler ve mezheplere yer verilmesi de Bâkılânî'nin *et-Temhid*'i ile paralellik arz etmektedir. On beş ana konunun 225 mesele halinde işlendiği kitabın planı ve üslûbu eserin ders kitabı amacıyla kaleme alındığını düşündürmektedir. Bu arada yer yer fıkıh ve fıkıh usulü meselelerine temas edilmesi esere ayrı bir değer kazandırmıştır. *Uşûlü'd-dîn*'in Süleymaniye Kütüphanesi (Câ-rullah Efendi, nr. 2076) ve İzmir Millî Kütüphanesi'nde (nr. 1928/5) bulunan iki nüshası tesbit edilmiştir. Basılmış nüshasında görülen "nüsha" işaretli kayıtlar Süleymaniye'deki yazmadan alınmıştır. İstanbul Dârülfünunu İlahiyat Fakültesi tarafından bu nüsha I. cilt olarak yayımlanmış (İstanbul 1346/1928), cildin kapak sayfasına müellifin hayatı, eserleri, kitabın muhtevası ve fihristleriyle ilgili bir çalışma hazırlanıp II. cilt halinde yayımlanacağı belirtilmişse de bu gerçekleşmemiştir. Eser daha sonra ofset olarak basılmıştır (Beyrut 1401/1981 [Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye]; a.y., aynı tarih [Dârü'l-âfâkî'l-cedîde]). *Uşûlü'd-dîn*, *İslâm İnanç Esasları (Uşûlü'd-dîn)* adıyla Ömer Aydın tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 2001).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, İstanbul 1346/1928; a.mlf., *el-Esmâ' ve's-sıfât*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 497, vr. 177r.; a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), İstanbul 1979, neşredenin önsözü, s. XXIV; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 111-112; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 372; Sübkî, *Ṭa-*

bakât (Tanâhî), V, 140; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1392; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 667; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 606; Zirikî, *el-A'lâm*, IV, 48, 173; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 637, 638; Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-Bahşi'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 284; Kays Â-i Kays, *el-İrâniyyûn*, I/1, s. 215; H. Ritter, "Philologica III. Muhammedanische Hâresiographien", *Beiträge zur Erschließung der Arabischen Handschriften in Istanbul und Anatolien* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1986, II, 29; Muhammed Aruçi, *'Abdülkâhir el-Bağdâdî ve el-Esmâ' ve's-sıfât Adlı Eseri* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 38-39; Arapça bölümünün önsözü, s. 47-48; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, I, 194; M. C. Meşkûr, "Ebû Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir Bağdâdî", *Neşriyye-i Dânişgâde-i Edebiyyât-ı Tebrîz*, VI/1, Tebriz, ts., s. 290; Şerafeddin Gölcük, "Abdül-Kâhir Bağdâdî", *İİFD*, sy. 3 (1979), s. 79-82; Fevkeyye Hüseyin Mahmûd, "Uşûlü'd-dîn li-'Abdülkâhir el-Bağdâdî", *Tî*, VI, 292-306; J. van Ess, "Bağdâdî 'Abd-al-Qâher", *Elr.*, III, 409; Nehle el-Hımsî, "el-Bağdâdî ('Abdülkâhir)", *el-Mevsû'atü'l-'Arabîyye*, Dimaşk 2002, V, 204.

MUHAMMED ARUÇI

USÛLÜ'D-DİN

(أصول الدين)

Ebû'l-Yûser el-Pezdevî'nin

(ö. 493/1100)

kelâma dair eseri.

Müellifin notuna göre 481 (1088) yılında tamamlanmıştır. Hacimleri yarım sayfa ile on altı sayfa arasında değişen doksan altı babbdan (mesele) meydana gelir. Muhteva, klasik kelâm kitaplarının planına uygun şekilde üç temel esas (usûl-i selâse) üzerine kurulmuş olup baş tarafta varlık ve bilgi bahislerine, sonda imâmet konusuna yer verilmiştir. *Uşûlü'd-dîn*'in muhtevasını mukaddime ile girişten sonra dört bölüm halinde bir ekle beraber tanıtmak mümkündür. Müellif mukaddimedede tevhid ilmi alanında İslâm filozofları, Mu'tezile ve Mücessime tarafından yazılan bazı eserleri incelediğini belirtir; bunların kazıyı tehlikeli düşüncelere sevkettiğini, inancı zaafa uğrattığını, bid'atlara düşürdüğünü söyler ve bu tür eserleri okumamayı öğütler. İbn Küllâb ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin çalışmalarına temas ederek yanlış noktalarını bilmek şartıyla bu tür eserlerden de faydalanılabileceğini kaydeder. Daha sonra "imam ve zâhid" Ebû Mansûr el-Matürîdî'nin kaleme aldığı *Kitâbü't-Tevhîd*'de anlaşılması zor yerler, gereksiz bazı uzatmalar ve tertibinde düzensizlik bulunduğundan kendisinin bu eseri yazmaya gerek duyduğunu söyler. Döneminde kendi ülkesinde bir taraftan dalâlet ve bid'at ehlinin bulunması, diğer taraftan Hanefî fa-

USÛLÜ'D-DİN

kihlerinin fıkıh bahislerine dalıp tevhid ilmini ihmal etmeleri kendisini Ehl-i sünnet çizgisinde bir eser yazmaya yönelttiğini zikreder. Kitabın birinci mesele ile başlayan giriş niteliğindeki kısmında kelâm ilminin öğrenilip öğretilmesinin meşruiyeti ele alınır. Müellif "Ehl-i sünnet'ten" kaydıyla zikrettiği kelâmcıların bunu meşrû gördüğünü, ayrıca Eş'ariyye ve Mu'tezile'nin de bu kanaatte olduğunu, ancak hadis âlimlerinin bunu câiz görmediğini belirtir. Aslında dinin esaslarından ibaret olan kelâm meselelerinin öğrenilmesinin farz-ı ayın kabul edildiğini söyler. Ardından Sûfestâiyye eleştirilir ve klasik kelâm kitaplarında olduğu gibi bilgi bahsi işlenir (mesele: 1-8).

Eserin ilâhiyyât konularına ayrılan birinci bölümü âlemin yaratılışlığı ve Allah'ın varlığının ispatıyla başlar; başta tevhid olmak üzere selbî-tenzihî ve sübûtî sıfatların açıklanmasıyla devam eder, ardından irade sıfatı üzerinde durulur. Daha sonra kelâm sıfatı ele alınır; Allah'ın zâtı ile kaim olan kadîm kelâm ile insanlarca okunup duyulabilen hâdis kelâm ayırımı yapılır. Kelâmcılar arasında sadece Mâtürîdîler'ce benimsenen tekvîn-mükevven konusu tartışılır. Bu arada Mâtürîdî'nin kelâm konularında Eş'arî'den önce fikir yürüttüğüne temas edilir (s. 70). Birinci bölümün sonunda rû'yetullah meselesi üzerinde durulur ve isim-müsemma konusuna değinilir (mesele: 9-22). İkinci bölüme nübüvvet konularıyla girilir. Burada nübüvvetin aklen mümkün olduğu ve Hz. Âdem'le başladığı, Berâhime, yahudi ve hıristiyanlarda görüldüğü gibi peygamberlerin sadece bir kısmını benimsemenin kişiyi mânevî sorumluluktan kurtarmadığı, Hz. Muhammed'in mucizesini Kur'an'ın teşkil ettiği hususları işlenir (mesele: 23-25). Kaderle ilgili konular, güç yetirilemeyecek şeylerle mükellef tutulma, lutf ve vücûb alelah gibi meseleler, kebîre işleyenin dinî durumu ve imanın mahiyeti bahisleri açıklanır (mesele: 26-42).

Kitabın üçüncü bölümü sem'iyât konularına ayrılmıştır. Burada âhiretle ilgili meseleler şöylece yer alır: Ba's, mîzan, sırat, hesap, havz-ı kevser, kabir azabı, Münker ve Nekir, cennetle cehennemın şu anda mevcudiyeti ve bunların ebedî oluşu (mesele: 43-51). Bölümün daha sonraki kısmında aslında sem'iyâtla ilgisi bulunmayan, katledilmek suretiyle -bir bakıma zamanından önce- ölen kimsenin eceliyle ölüp ölmediği, peygamberlerin gûnahtan korunmuşluğu, dünyada kişinin mümin iken kâfir, kâfir iken mümin durumuna geç-

mesi, buna bağlı olarak imanda istisna konularına yer verilir (mesele: 52-54). Dördüncü bölüm imâmet meselelerine dairdir. Bu bölümde dört halifenin meşruiyeti, devlet başkanında aranacak nitelikler, Hz. Ali ile Muâviye arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkta Ali'nin haklı olduğu, bununla birlikte onun vefatından sonra Muâviye'nin meşrû imam konumuna geldiği belirtilir. Dört halifenin meşruiyeti bağlamında fazilet mukayesesi müminlerle melekler, ayrıca peygamberlerle dört büyük melek için de yapılır (mesele: 55-72). Ardından yirmi üç başlık altında (mesele: 73-95) bir kısmı önceki bahislerde geçen konulara temas edilir. Bunlar arasında aklın dindeki yeri, elest bezminde insan türünden ahdin alınıp alınmadığı, evliyanın kerameti, şeriat-hakikat ilişkisi, Ehl-i sünnet'in ölçütleri gibi meseleler yer alır.

Uşûlü'd-dîn'in sonuna eklenen kısımda (mesele: 96) müellif küfür ehlinde olduğu gibi ehl-i kible içinde de çeşitli fırkaların ortaya çıktığını, bunların en kötüsünü felsefe yaptıklarını iddia eden Karmatîler'in teşkil ettiğini belirttiğinden sonra filozofların da kendilerini dinî sınırları dışına çıkaran kanaatlerinin bulunduğunu ileri sürer ve Mu'tezile'nin onlardan etkilendiğini kaydeder. Ardından İslâm mezheplerini yedi grup halinde kısaca tanıtır. Hz. Peygamber'in, ashabın ve tâbiinin yolunu izleyen Ehl-i sünnet'in fukaha, kurrâ, sûfiyye ve ehl-i hadîsten oluştuğunu söyler. Bu zümrelerle üç dört meselede farklı görüşleri bulunan Eş'ariyye ile Küllâbiyye'nin de Ehl-i sünnet'e mensubiyet iddiasında bulduklarını belirtir. Ehl-i sünnet'in inanç esaslarını bir liste halinde sunduktan sonra Eş'arî ile İbn Küllâb'ın Ehl-i sünnet'ten ayrıldığı meseleleri zikreder; ardından bid'at mezheplerini Revâfiz, Havâric, Kaderiyye ve Mu'tezile, Cebriyye, Mürcie ve Mücessime şeklinde sıralar. Sûfiyye'nin çoğunun Ehl-i sünnet içinde bulunduğunu söylemekle birlikte bunlardan bazı dalâlet ve bid'at mezheplerinin türediğini de belirtir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin eserinden sonra ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî'den önce mezhebin en önemli kitabı sayılan *Uşûlü'd-dîn* muhtevası ve meselelere yaklaşımı bakımından *Kitâbü't-Tevhîd*'le paralellik arzeder. Pezdevî mukaddimede *Kitâbü't-Tevhîd*'in tertibini eleştirmişse de kendi eserinde zikrettiği epeyce meselelerin yanı sıra ondan aldığı çeşitli bahisleri ikinci ve üçüncü bölümün sonuna eklemiştir. Eserde Mâtürîdî ismine atıflar yapıldığı halde (Fihrisü'l-esmâ, s. 30) Mâtürîdî-

ye adı geçmemektedir. Muhtevanın çeşitli yerlerindeki ifadelerden anlaşıldığı üzere müellif "Ehl'ü's-sünne ve'l-cemâa" terkihiyle Hanefî-Mâtürîdîler'i kastetmiş, Küllâbiyye ile Eş'ariyye'yi bazı meselelerdeki farklı görüşlerinden dolayı ayrı isimlerle zikretmiştir. *Uşûlü'd-dîn*, konulara yaklaşımı ve ifade şekli açısından sonraki Sünnetî kelâm eserlerini etkileyen ve İslâm mezheplerine bakışı açısından dikkat çeken bir eserdir.

Uşûlü'd-dîn'in Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (İsmail Saib Sencer, nr. 2/1261), Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 1262) ve Kayseri Râşid Efendi (nr. 516) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Hans Peter Linss, sadece İsmail Saib Sencer nüshasına dayanarak eserin başarılı sayılmayan bir neşriyi gerçekleştirmiş (Kahire 1383/1963), eseri Şerafettin Gölcük *Ehl-i Sünnet Akaidi* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1980). G. C. Anawati, Mısır'da basılan Arapça kaynak eserleri tanıttığı makalesinde (bk. bibl.) *Uşûlü'd-dîn*'in başlıca kaynaklarını ve muhtevasını ele almıştır. Muhammed Hâdî Hüseyin ve Abdülhamîd Kemâlî *The Nature of the Islamic State* başlıklı eserlerinde *Uşûlü'd-dîn*'in imâmetle ilgili bölümünü (mesele: 55-70) İngilizce'ye tercüme etmiş (Karachi 1977, s. 260-278), Daniel Gimaret, Pezdevî'nin insanın iradî fiilleri konusundaki görüşünü *Uşûlü'd-dîn*'e dayanarak ortaya koymaya çalışmıştır (*Théories de l'acte humain en théologie musulmane*, Paris 1980, s. 190-195).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn* (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963; G. C. Anawati, "Textes arabes anciens édités en Egypte", *MIDEO*, VIII (1964-66), s. 292-298.

BEKİR TOPALOĞLU

USÛLÜ'İ-FIKH

(أصول الفقه)

Hanefî âlimi Cessâs'ın
(ö. 370/981)

fıkıh usulüne dair eseri.

Asıl adı *el-Fuşûl fi'l-uşûl*'dür. Kerhî'nin, Hanefî imamlarınca ortaya konulan görüşlerin dayandığı ilke ve kuralları (kavâid) tesbit amacıyla kaleme aldığı risâle bir tarafa bırakılırsa Hanefî/fukaha metoduna göre yazılmış fıkıh usulüne dair kitaplar arasında günümüze ulaşan ilk eserdir. Cessâs, hocası Kerhî'nin vefatının (340/952) ardından Bağdat Hanefî ilim muhitinde onun yerini almış ve eserini bu dönemde